

УДК 378.064:371.311

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ЕФЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТІВ

Людмила Омельченко

*Національний аграрний університет України
вул. Героїв оборони, 15, 03041 Київ, Україна*

Проаналізовано концептуальні положення про індивідуальний стиль спілкування, особливості індивідуального стилю педагогічного спілкування та продуктивного, як його підвиду. Розглянуто результати констатувального дослідження домінуючих стилів викладачів ВНЗ.

Ключові слова: індивідуальний стиль педагогічного спілкування, продуктивне педагогічне спілкування, чинники успішності педагогічного спілкування, критерії продуктивного стилю педагогічного спілкування.

Однією з актуальних проблем сучасної педагогіки є підвищення якості вищої освіти. Вирішення її, на наш погляд, пов'язане із питанням індивідуального стилю педагогічного спілкування (ІСПС), оскільки цей феномен зумовлює ефективність взаємодії у системі “викладач – студенти”.

Зацікавленість стильовими характеристиками педагогічного спілкування є очевидною: стилі спілкування викладача відображають моделі його поведінки в різних педагогічних ситуаціях, тому їх простіше діагностувати, ніж особистісні характеристики, прояви яких у поведінці зумовлені внутрішніми та зовнішніми чинниками; окрім того, вони сформовані під впливом вимог освітнього середовища та внутрішніх ресурсів особистості педагога, їх можна розглядати і як характеристики механізму адаптації до професійної діяльності. Стильові характеристики виявляються у низці педагогічних ситуацій, тому їх аналіз дає можливість передбачити рівень ефективності взаємодії викладача зі студентами.

Концептуальне положення про індивідуальний стиль спілкування вперше було розроблено В. Мерліним [6; 7]. Він виявив низку особливостей: підґрунтям індивідуального стилю є невизначена зона (виконання будь-якої діяльності передбачає свободу – людина виявляє свою індивідуальність у визначенні проміжних цілей та засобів їх досягнення; стиль виникає там, де є свобода самовираження); для формування індивідуального стилю необхідне особистісне захоплення діяльністю (стиль формується за умови позитивного ставлення до діяльності та бажання покращити її); індивідуальний стиль

діяльності виконує системоутворювальну функцію (він є тим особистісним феноменом, що формується на пізніх періодах розвитку людини, маючи підґрунтям індивідні та особистісні особливості, зв'язує їх воєдино). Зазначений стиль виконує компенсаторну функцію (допомагає людині спиратися на сильні сторони в процесі виконання діяльності) [7, с. 93].

Цей феномен В. Мерлін розглядав у єдності таких компонентів: стиль операцій, стиль дій чи реакцій, стиль цілепокладань. Такою ж структурою, на його думку, є й індивідуальний стиль спілкування, який інтерпретувався як окремий різновид стилю діяльності. Усі вищезазначені характеристики стилю діяльності він переніс на стиль спілкування. Індивідуальний стиль спілкування розглядав як системоутворювальний чинник індивідуальності, у якому відображаються властивості всіх рівнів – від фізіологічного до соціально-психологічного. Прихильник зазначеного підходу Е. Маствіліскер вважав, що індивідуальний стиль спілкування необхідно розглядати на різних рівнях: на першому – як стиль реакцій (симптомокомплекси, які утворюють індивідуальні особливості мовленнєвих реакцій – імпульсивність, швидкість, гнучкість, тембр мовлення, індивідуальний спектр фонем); на другому – як операційну характеристику спілкування (висловлювання та дії, що використовують для налагодження контакту); на третьому – цілі.

Дещо інший погляд на визначення стилю спілкування пропонують І. Шкуратова та Л. Габдуліна [9]: за їхнім переконанням, це самостійний феномен, що має власну специфіку порівняно зі стилями діяльності. Водночас вони розмежовують поняття рольового (професійного) та міжособистісного спілкування. У кожному із зазначених видів спілкування виокремлюють, як Г. Андрєєва, комунікативний, інтерактивний, перцептивний стилі.

Прикладом дослідження інтерактивного стилю може бути праця І. Руденко, у якій дослідниця як основні критерії його класифікації розглядає спрямованість особистості (центрація на себе, на партнера, інтеграція) та позицію суб'єкта в процесі спілкування (перевага власна, перевага партнера, рівність). Таке співвіднесення зумовило визначення таких стилів спілкування: влада, опікування, наставництво, скарги, слухняність, пошук підтримки, суперництво, самодискредитація, міжособистісна єдність.

Соціально-перцептивний стиль розглядала І. Шкуратова. Його вона визначила як стійкий спосіб сприймання та оцінення себе й інших людей. Дослідниця виокремлювала в структурі самооцінення та оцінення інших людей три плани: змістовий, який характеризує сутність оцінки, її позитивність та соціальну бажаність; рівневий, що відображає її адекватність і точність; стильовий – інтерпретує оцінювальну стратегію індивіда через такі характеристики: варіативність, екстремальність, амбівалентність [9, с. 7].

А. Коротаєв, Т. Тамбовцева вивчали комунікативний стиль спілкування – стійкі, індивідуально-своєрідні прийоми й способи передачі та прийняття інформації в процесі спілкування. Одним із його компонентів є стиль мови, який розглядають як різновид мови, використовуваний у певній типовій соціальній ситуації. Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення стилю спілкування, можна зробити висновок: зазначений феномен є системним утворенням, таке трактування знаходить відображення в різноманітних наукових інтерпретаціях структури стилю спілкування.

Індивідуальний стиль спілкування вперше розглядали з позицій інтегральної індивідуальності – як складну, багаторівневу систему елементів комунікативної діяльності, що представляється всіма рівнями індивідуальності. В. Мерлін визначив індивідуальний стиль спілкування як цілісну систему операцій, яку він розглядав як прийоми й способи (висловлювання чи відповідні їм значенню дії), що організують міжособистісні стосунки. Дослідник визначив такі операції: фактичні, вибір кола спілкування, емотивні, конативні. Окрім індивідуальної системи операцій, індивідуальної стратегії й тактики проміжних цілей, учений виокремив ще один компонент – індивідуальний стиль моторики (симптомокомплекси, що становлять особливості мовленнєвих реакцій).

У вітчизняній науці є й інші підходи до трактування індивідуального стилю спілкування (Д. Леонтєв, І. Руденко). Їх прихильники пропонують до структури стилю спілкування відносити мотиваційно-змістові компоненти та особистісні характеристики. Індивідуальний стиль спілкування трактують як результат утворення стійких зв'язків між домінуючими потребами, цілями, цінностями та способами спілкування, як психологічне утворення, що формується під впливом особистісних рис, у результаті взаємодії з іншими людьми, і є стійким способом реалізації певних мотиваційних тенденцій, поєднання мотиваційного та інструментального компонентів.

На підґрунті теорії індивідуального стилю спілкування розробляли й концепцію ІСПС. Аналіз наукових джерел дав можливість дійти висновку про наявність таких інтерпретацій СПС: системне утворення, що характеризується компенсаторним механізмом та детермінацією різнорівневих особливостей індивідуальності педагога (В. Мерлін); стиль ставлення педагога до вихованців (Н. Березовін, Я. Коломінський, Т. Семенова, Т. Тамбовцева); стиль самореалізації педагога в професійній діяльності (К. Митрофанов); взаємозв'язок зовнішніх проявів поведінки педагога (прийоми, методи здійснення педагогічної діяльності) та внутрішніх мотивів особистості педагога (С. Шеїн, В. Кан-Калик, Г. Ковальова).

Більшість науковців переконана, що індивідуальний стиль спілкування є системним утворенням. Зокрема, А. Коротаєва та Т. Тамбовцева індивідуальний стиль спілкування трактують як цілісну систему операцій, яка

забезпечує ефективну взаємодію учителя з учнями й визначається цілями, завданнями педагогічної діяльності та властивостями різних рівнів індивідуальності педагога [5, с. 200].

Г. Мешко, застосовуючи системний підхід, у структурі ІСПС виокремлює мотиваційно-вольові, орієнтаційні та операційно-виконавські компоненти [9, с. 35]. В. Галузяк розглядає структуру зазначеного феномена як єдність внутрішньої (мотиваційно-ціннісної), що охоплює когнітивно-емоційні диспозиції педагога, та операційно-дійової підструктури [8, с. 58].

У психолого-педагогічних дослідженнях обґрунтовані різні підходи до класифікації стилів спілкування. Зокрема, І. Руденко диференціює їх на підґрунті спрямованості міжособистісного спілкування. Він виокремив три стилі:

- *зумовлений спрямованістю особистості “Я-центрація”* – характеризується формальним ставленням до партнера, недостатнім залученням в ситуацію спілкування, управління діями партнера, демонстративністю поведінки, змушенням партнера надавати допомогу в складній ситуації;
- *зумовлений спрямованістю особистості “інший-центрація”* – виявляється як бажання робити те, що потрібно партнерові, та часто призводить до самодискредитації, відсутності надії на допомогу з боку партнера;
- *детермінований спрямованістю “Я-інший – інтеграція”* – передбачає бажання будувати спілкування з партнером на рівних та діалогічність цього спілкування, спрямованість особистості на об’єднання з партнером і прагнення розвивати спілкування.

А. Коротаєв та Т. Тамбовцева, базуючись на факторному аналізі ІСПС, виокремили такі стилі: “м’який”, “жорсткий”, “гнучкий” [5, с. 30]. В. Кан-Калик пропонує типи педагогічного спілкування: діалогічний, рефлексивний, приховано діалогічний, довірливий, альтруїстичний, маніпулятивний, псевдодіалогічний, конформний, монологічний [4]. Цікавою є праця В. Галузяка, котрий визначив такі стилі ІСПС: діловий, зверхній, комфортний, авторитетний, байдужий, відчужений, формально-толерантний, агресивний. Дослідник дійшов висновку, що оптимальним у дидактичному й виховному аспектах є авторитетний.

Зазначимо, що деякі дослідники виокремлюють продуктивний стиль спілкування як різновид ІСПС (В. Кан-Калик, Г. Ковальов). Обґрунтовуючи доцільність виокремлення вищезазначеного стилю, науковці розглядають сутність продуктивно організованого процесу педагогічного спілкування. Він забезпечується реальним психологічним контактом; переборенням психологічних бар’єрів; переведенням учнів із позиції ведених на ролі співпраці, відповідно з подальшою зміною їх на суб’єктів педагогічної

взаємодії, творчості; плідними міжособистісними стосунками між учнями та педагогом, у яких поєднуються як діловий, так і особистісний рівні спілкування; цілісною соціально-психологічною структурою педагогічного процесу [4, с. 13].

Продуктивне спілкування у своєму дослідженні розглядав О. Митник, котрий розглядає його як здійснювану на суб'єкт-суб'єктному рівні творчу комунікативну взаємодію (співпрацю) у таких педагогічних підсистемах: "учитель-клас", "учитель-учень", "учень-учень", "учень-клас". До характеристик вищезазначеного стилю спілкування він відносить спонукання до обміну духовними цінностями й збагачення на цій підставі значущих мотивів діяльності, діалогічний характер взаємодії між учнем та вчителем у зазначених підсистемах, спрямованість на відкриття нового й здатність до глибокого осмислення досвіду свого й партнера; у процесуальному й цільовому планах – якісно нові цільові та особистісні утворення (удосконалені форми спілкування, гуманізація спільної діяльності, вищий рівень соціального та морального розвитку особистості).

О. Горяніна виокремлює критерії продуктивного педагогічного спілкування: характер активності в позиції партнерів; особливості поставлених цілей; характер відповідальності й взаємин між партнерами, характер функціонування механізму ідентифікації, відокремлення. Погоджуючись із визначеними особливостями продуктивного стилю спілкування, вважаємо за необхідне звернутися до досліджень О. Бодальова, який визначив причини труднощів, що виникають у процесі спілкування, та рівні успішності спілкування. На думку вченого, труднощі спілкування можуть бути зумовлені як одним, так і обома учасниками. Конкретними психологічними детермінантами цього є нереальні цілі; неадекватна оцінка партнера, його здібностей та інтересів; неправильне розуміння своїх можливостей; нерозуміння характеру оцінки й ставлення партнера; уживання невдалих для певного випадку способів спілкування з партнером [1, с. 109–110]. Аналізуючи працю В. Куніциної, він розглядає рівні успішності спілкування: майстерності й свободи, лідерський, радикально-партнерський, раціонально-консервативний, агресивно-авторитарний, невротичної самостійності й сором'язливості [1, с. 77–78]. Можна стверджувати, що викладачі з продуктивним рівнем спілкування досягають таких рівнів успішності, як майстерності та свободи (висока сумісність, контактність і гнучкість, адаптивність, саморегуляція; гарні навички спілкування, відсутність відчуження, тобто залучення у соціальні зв'язки, відсутність фрустрованості й напруження, адекватність реагування), лідерського (добре володіння умінням спілкування, упевненість у собі, задоволення стосунками з найближчим оточенням, лідерство; взаєморозуміння з людьми, розвинене почуття власної гідності, яке позбавляє від недовіри до людей, активність і

сміливість у контактах з людьми, ситуативна сором'язливість, без зайвої почуттєвості; звернення до маніпулювання, володіння різними способами впливу на людей, відсутність авторитарності, любов до порад), радикально-партнерського (уміння вислухати й знайти спільне рішення, конформність, доброта, робота в групі, практичність, відсутність агресивності; високий рівень емпатії; егоцентризм; розвинені самоконтроль та самодисципліна).

Л. Савенкова, розглядаючи ІСПС, підсумовує, що психологічними показниками успішного педагогічного спілкування є його спонтанність, легкість, що забезпечується уміннями й розвинутою саморегуляцією; задоволенням цим спілкуванням унаслідок досягнення психологічного контакту й взаєморозуміння [8, с. 67]. Акцентує, що продуктивний стиль є найефективнішим ІСПС, визначає його як систему операцій, яка забезпечує суб'єкт-суб'єктний рівень спілкування й досягнення в ньому взаєморозуміння, наявність педагогічного контакту й управління ним, досягнення педагогічно доцільного результату в діяльності викладача.

Аналіз наукових джерел дає можливість дійти висновку про детермінанти ІСПС: особистісна опосередкованість – прагнення до спілкування, що відповідає особистісним цінностям (К. Абульханова-Славська); особистісні риси – спрямованість, за якої інші люди були б не на периферії, а в центрі системи цінностей особистості (О. Бодальов); ставлення до людини як до самоцінності (С. Рубінштейн, Б. Братусь); діалог як вільне спілкування рівних партнерів (С. Братченко).

Отже, найефективнішим ІСПС вважають продуктивне педагогічне спілкування, що характеризується високим рівнем успішності педагогічної взаємодії, творчою співпрацею викладача та студентів.

Проведене нами дослідження передбачало аналіз стилів ІСПС педагогів вишу (на прикладі НАУ). Для цього визначили критерії: переважаючий стиль (адаптована методика С. Братченко “Спрямованість особистості в спілкуванні”), рівень емпатії (методика В. Бойка), поведінка в конфліктній ситуації (опитувальник К. Томаса “Стратегії взаємодії в конфліктній ситуації”), рівень комунікативних умінь та організаторських здібностей (тест Г. Ложкіна, Н. Пов'якель “Оцінка організаторських та комунікативних умінь та схильностей”). Результати наведено у табл. 1–3.

Таблиця 1

Переважаючий стиль у спілкуванні

№	Назва	Кількість респондентів	Кількість респондентів, %
1	2	3	4
1	Д-СОС*	34	19
2	АВ-СОС	79	46
3	М-СОС	38	22

1	2	3	4
4	АЛ- СОС	14	8
5	К- СОС	4	2
6	І- СОС	6	3

*Д-СОС – діалогічна спрямованість особистості в спілкуванні, АВ-СОС – авторитарна, М-СОС – маніпулятивна, АЛ-СОС – альтероцентрична, К-СОС – конформна, І-СОС – індіферентна; 2–6 – різновиди монологічної особистісної спрямованості

Аналіз даних табл. 1 дав змогу визначити перевагу монологічної спрямованості особистостей викладачів у спілкуванні, що, на жаль, не можна трактувати як перевагу продуктивного стилю педагогічного спілкування. Таку оцінку, в цілому на 95 %, підтвердили і студенти, які визначали рівень ефективності взаємодії з викладачами. Для монологічної спрямованості характерна орієнтація на домінування викладача в спілкуванні, прагнення підкорити співрозмовника (студента), намагання використати його для власної вигоди, ставлення до адресата як до об'єкта, чи ж, навпаки, – викривлене розуміння педагогічного принципу демократизму: викладач орієнтується винятково на цілі студента, проте не виявляє зацікавленості до прагнень студента зрозуміти педагога.

Дослідження емпатійності теж підтвердило необхідність формування продуктивного індивідуального педагогічного стилю спілкування (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні емпатії

№	Назва	Числовий показник	Відсотковий показник
1	Високий	44	25
2	Середній	41	23
3	Занижений	61	35
4	Низький	29	17

Сумарний показник високого та середнього рівнів емпатії викладачів досить значний – 85 (48%), проте представників заниженого та низького рівнів усе ж більше. Як виявило дослідження, досить часто відсутність високого прояву емпатії пов'язана із домінуванням особистісних настанов викладачів, що перешкоджають дії усіх емпатичних каналів (раціонального, емоційного, інтуїтивного). Ефективність емпатії знижується, коли педагог прагне уникнути особистих контактів зі студентами, вважає недоцільним вияв цікавості до особистості вихованця, переконує себе спокійно ставитись до його переживань і проблем.

Аналіз форм поведінки викладачів у конфліктних ситуаціях, які виникають у педагогічній підсистемі “викладач-студент”, дав змогу дійти висновку про домінування суперництва (табл. 3).

Таблиця 3

Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях

№	Назва	Кількість респондентів	Кількість респондентів, %
1	Співробітництво	29	17
2	Компроміс	17	9
3	Пристосування	33	19
4	Суперництво	61	35
5	Уникнення	35	20

Як видно, більшість викладачів удаються до таких стратегій, що не відповідають продуктивному стилю педагогічного спілкування. Лише рівень організаторських та комунікативних здібностей не викликає сумнівів щодо професійної готовності педагогів – більшість із них характеризуються високим та середнім рівнем їх сформованості.

Отже, постає потреба розробки методичних рекомендацій щодо формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у викладачів та студентів, а також системи підготовки та перепідготовки викладачів вищих навчальних закладів до професійного спілкування.

1. Бодалев А. А. Психология общения. М., 1996.
2. Галузяк В. М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: Дис.... канд. психол. наук. 19.00.07 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 1999.
3. Горянина В. А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия // Психол. журн. 1997. Т. 18. № 6. С. 73–83.
4. Кан-Калык В. А. Основы профессионально-педагогического общения. Грозный, 1979.
5. Кортаев А. А., Тамбовцева Т. С. Психологическая характеристика типов индивидуальных стилей педагогического общения и условия их формирования // Индивидуальность человека: условия проявления и развития: Тез. докл. Пермь, 1988. С. 78–80.
6. Мерлин В. С. Индивидуальный стиль общения // Психологический журнал. 1982. Т. 3. № 4. С. 26–36.

7. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М., 1986.
8. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління. К., 2005.
9. Шкуратова И. П., Габдулина Л. И. Стили общения. Ростов н/Д, 2000.

THE INDIVIDUAL PEDAGOGIC COMMUNICATION STYLE AS ONE OF THE FACTORS OF HIGHER SCHOOL TEACHER AND STUDENTS EFFECTIVE INTERACTION

Lyudmyla Omel'chenko

*National Agriculture University of Ukraine
Heroiv Oborony Str., 15, UA-03041, Kyiv, Ukraine*

The study analyzes the theoretical concepts of an individual communication style, the particularities of the individual pedagogic communication style, and the productive one as its kind. It considers the results of investigating the contemporary higher school teachers' predominant styles.

Key words: individual communication style, productive pedagogic communication, factors of the successful pedagogic communication, criteria of the productive pedagogic communication.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ СТИЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ЭФФЕКТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТОВ

Людмила Омельченко

*Национальный аграрный университет Украины
ул., Героев обороны, 15, 03041, Киев, Украина*

Проанализированы контекстуальные положения об индивидуальном стиле общения, особенности индивидуального стиля педагогического общения и продуктивного, как его подвида. Рассмотрены результаты констатирующего исследования доминирующих стилей преподавателей ВУЗ.

Ключевые слова: индивидуальный стиль педагогического общения, продуктивное педагогическое общение, критерии продуктивного стиля педагогического общения.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2008

Прийнята до друку 17.10.2008